

ÖZ

Makalede İtil Bulgarlarının yerleşikleşme süreciyle bağlantılı olarak ilk sabit yerleşimlerin oluşumu, yerleşimlerin kent olarak değerlendirilme ölçütleri, kentlerin ortaya çıkışları ve kökenleri, kentlerin karakteristik özellikleri ve sınıflandırılma ile alakalı sorunlar incelenmiştir. Bu bağlamda Bulgar kentlerinin kökeninin, Bulgarların yerleşikleşme sorunu ve ilk sabit yerleşimlerinin ortaya çıktığı zaman ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak araştırmacılar, çok farklı formda sosyal yapıya sahip olan kentlerin kökeni ve ortaya çıkış süreçlerine dair çok çeşitli seçeneklere meylenmiştir. Yazar bu hususta Bulgar kentlerinin ortaya çıkışı ve kökeniyle alakalı varsayımda bulunan araştırmacıların görüşlerini irdeleyerek, köken sorunsalının aydınlatılması adına kendi varsayımlarını dayanaklı olarak belirtmiştir. Yazara göre boylar sisteminin geç aşamasında yani büyük boylar ve boylar arası birlikteliklerin oluştuğu anda vücuda gelen ve etno-sosyal oluşumların merkezi olan ön kentler, zamanla idari, dini veya kültüsel, askeri-politik merkezler ve ticaret noktaları olarak gelişmiştir. Müstahkem yerleşimlerin bahsi geçen gelişme noktaları, kentlerin köken sınıflandırmasını, yani ortaya çıkış yollarının tespitini de beraberinde getirmiştir. Orta Çağ kentlerinin ortaya çıkış yollarının çeşitliliği İtil Bulgar kentleri üzerinde tatbik edilmiş, bu yollar Moğol öncesi İtil Bulgar materyalleriyle tasdiklenmiştir. Fakat araştırmacılar İtil Bulgar kentlerinin ortaya çıkış kökenleriyle ilgili belli başlı üç yol üzerinde durmuştur: boy merkezi, ticaret-zanaat merkezi ve idari-askeri kale.

Anahtar Kelimeler: F. Ş. Huzin, İtil Bulgarları, Bulgar Kentleri, Sabit Yerleşim, Ön Kent, Kentleşme.

BULGARIAN CITIES AND THE ORIGINAL PROBLEMS OF BULGARIAN CITIES

ABSTRACT

In the article, the formation of the first fixed settlements in connection with the settlement process of the Volga Bulgars, the criteria for evaluating the settlements as cities, the emergence and origins of the cities, the characteristics of the cities and the problems related to their classification were examined. In this context, it has been determined that the origin of the Bulgarian cities is related to the settlement problem of the Bulgars and the time when the first fixed settlements appeared. In general, researchers have tended to a wide variety of options regarding the origin and emergence processes of cities with very different forms of social structure. In this regard, the author examined the opinions of the researchers who made assumptions about the emergence and origin of the Bulgarian cities and stated his own assumptions in order to clarify the origin problematic. According to the author, the proto-cities, which came into being at the late stage of the tribal system, that is, when the large tribes and inter-tribal associations were formed and were the centers of ethno-social formations, developed over time as administrative, religious or cult, military-political centers and trade points. The mentioned development points of the fortified settlements brought along the origin classification of the cities, that is, the determination of the ways of their emergence.

* Fayaz Şarapoviç Huzin, “Bulgarskie goroda i problemi ih proishojdeniya”, *Istoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*. T. II, Kazan, 2006, ss.152-162.

** Dr., Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, A. H. Halikov Arkeoloji Enstitüsü, Kazan/RUSYA, E-Posta: khuzinfayaz@gmail.ru.

*** Dr., Antalya/TÜRKİYE, E-Posta: mltm.akinci@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0807-1113.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

The variety of ways in which medieval cities emerged has been practiced on Volga Bulgar cities; these ways are attested by pre-Mongol Volga Bulgar materials (10th-13th centuries). However, researchers focused on three main ways of the origins of the Volga Bulgar cities: tribal center, trade-craft center and administrative-military fortress.

Keywords: F. Sh. Khuzin, Volga Bulgars, Bulgarian Cities, Fixed settlement, Proto-city, Urbanization.

Bugüne kadar İtil-Çulman Bulgar topraklarında kent hüviyetinde Moğol öncesi döneme ait yaklaşık 170 yerleşim yerinin (Askeri kale, feodal şato ve kent kalıntıları) varlığı bilinmektedir. Tarihçiler, Orta Çağ kentini feodal devlet yapılanmasında çok fonksiyonlu sosyal bir organizma olarak saymaktadır ki bu her şeyden evvel idari-politik, askeri, kültürel ve ticari-zanaat işlevine sahip tahkimli yerleşimleri nitelemektedir.

Moğol öncesi dönemde İtil Bulgar kentlerinin listesi şu şekildedir:

1. Barsko-Yenaruskino yerleşimi (Küçük Sulça Nehri'nin sağ kıyısında geniş sur dışıyla (63,5 ha) kentin kirmeni (yaklaşık 3 ha),
2. Şerben' I yerleşimi (40 hektarlık sur dışıyla kentin kirmeni (3 ha),
3. Rus vakayinamelerinde Ulu kent diye geçen veya Doğulu müelliflerin Bulgar dedikleri, Moğol öncesi dönemde devlete başkentlik yapmış Biler yerleşimi (kent çevresi ile birlikte yaklaşık 800 ha, tahkim edilmiş 620 ha),
4. Kızıltau (Gorkinskoye) II yerleşimi (Biler'den 3 ila 4 km. uzaklıkta bulunan, küçük sur dışı yerleşimini (12 ha) ihtiva eden büyük bir kent 212,5 ha),
5. Bulgar kentlerinden biri olan "Simbir" in kalıntılarının bulunduğu Krestovo-Gorodişe yerleşimi (İtil üzerindeki ticari geçiş bölgesinde bulunan Bulgar kenti),
6. X. yüzyılda bir beylik merkezinin kalıntılarını ihtiva eden Suvar yerleşimi (yüzölçümü yaklaşık 90 ha),
7. Bulgar-Kiev ticaret yolu üzerinde bulunan Kokryat' yerleşimi (yüzölçümü 94,5 ha),
8. Utka Nehri'nin sağ kıyısında orta ölçekli (28,3 ha) bir kentin kalıntılarını ihtiva eden Şmelev yerleşimi,
9. Dış Bulgar'ın (İtil üzerinde) veya ülkenin büyük bir ticaret noktası olarak bilinen İbrahimov'un kalıntılarını ihtiva eden Bulgar yerleşimi (XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başlarında tahkim edilmiş alan 24-25 ha),
10. Zanaat fonksiyonu ile ilgili kalıntılara ev sahipliği yapan büyük bir kent, Krasnoklyuçin yerleşimi (67 ha),
11. Üretim faaliyetlerine dair izler taşıyan, 20 hektarlık sur dışıyla çok büyük olmayan bir kent Eski Nohrat yerleşimi (3,8 ha),
12. Geniş sur dışıyla (yaklaşık 100 ha) kentin kirmeni olan Romodan I yerleşimi (2,8 ha),
13. Sur dışı zanaat yerleşimiyle birlikte orta büyüklükte bir kent, Batı-Voykin yerleşimi (11 ha),
14. Çulman Nehri'nin sol kıyısında yer alan ve sur dışı zanaat yerleşimi ile büyük bir kenti ihtiva eden Gorodok yerleşimi (yaklaşık 85 ha),
15. Yaklaşık 15 hektarlık geniş kent dışı yerleşimiyle Cuketau kentinin kalıntılarını ihtiva eden Cuketau yerleşimi (tahkimli alan 5,8 ha),
16. Geniş sur dışıyla (90 ha) kentin kirmeni olan Malopolyan yerleşimi (yaklaşık 1 ha),
17. Orta büyüklükteki kent kalıntısını ihtiva eden Novoşesmin I yerleşimi (tahkimli alan yaklaşık 16 ha),
18. 30 hektarlık sur dışı yerleşimiyle orta büyüklükteki bir kenti ihtiva eden Yekaterinino-Slobodin I yerleşimi (18 ha),
19. Çulman Nehri'nin sağ kıyısındaki sur dışı yerleşimiyle Alabuga kentinin kirmenini ihtiva eden Elabuj (Alabuga-Çertovo) yerleşimi (3 ha),
20. Moğol öncesi dönem de dahil olmak üzere XIV. yüzyıl Kirmençuk kalıntılarını ihtiva eden Kirmen yerleşimi,
21. Moğol öncesi dönemdeki sınırı henüz belirlenememiş olmakla birlikte, geniş sur dışıyla (60 ha) kent kirmenini ihtiva eden Çallı yerleşimi (1,2 ha),
22. Moğol öncesi dönem dahil olmak üzere XIV. yüzyıl Kaşan kalıntılarını ihtiva eden Kaşan I yerleşimi,

23. Yüzölçümü henüz belirlenememiş olsa da sur dışı zanaat yerleşimiyle kentin kirmenini ihtiva eden Kazan Kirmeni yerleşimi (yaklaşık 5 ha),

24. Zöye (Sviyaga) Nehri havzasında bulunan, orta ölçekli bir Bulgar kentini ihtiva eden Al'menev yerleşimi (34 ha),

25. Zöye Nehri'nin sol kıyısında bulunan sur dışı yerleşimiyle birlikte orta ölçekli bir kenti ihtiva eden Deuşev yerleşimi (28 hektardan fazla),

26. Zöye Nehri'nin sağ kıyısında bulunan, en büyük Bulgar kentlerinden birinin kalıntılarını ihtiva eden Staroaleykin yerleşimi (230 ha),

27. Yaklaşık 50 hektarlık tahkimli ve 75 hektarlık sur dışı alanıyla orta ölçekli bir kenti ihtiva eden Krasnosyundyukov I yerleşimi,

28. Yaklaşık 10 hektarlık tahkimli ve 24 hektarlık sur dışı alana sahip Krasnosyundyukov II yerleşimi. A. F. Koçkina, son iki yerleşimi (bunlara ek olarak 5 adet kent dışı-kırsal yerleşim) kanıtlarıyla birlikte tek bir kompleks olarak incelemiştir. Araştırmacı bu yerleşimleri X. yüzyılın başında veya ilk yarısında oluşan, toplam alanı 177 hektar olan kentsel bir aglomerasyon olarak kabul etmiştir.¹

29. Rus vakayinamelerinde geçen Oşel' kentinin kalıntılarını ihtiva eden Bogdaşkin yerleşimi (tahkimli 77 ha),

30. Küçük bir Bulgar kenti kalıntılarını ihtiva eden Hulaş yerleşimi (tahkimli 11,3 ha),

31. İtil Nehri'nin sağ kıyısında, yaklaşık 81 hektarlık tahkimli alanıyla büyük ölçekli Bulgar kenti kalıntılarını ihtiva eden Gorodişenskoye yerleşimi,

32. Bulgar topraklarının güney merkezinde, Samara Dirseği üzerindeki büyük ölçekli Bulgar kentlerinden birinin kalıntılarını ihtiva eden Murom Kasabası (yaklaşık 400 ha),

33. İtil Nehri üzerinde, orta ölçekli (24 ha) kent kalıntılarını ihtiva eden Mejdureç'e yerleşimi,

34. Sura Nehri'nin sol kıyı üzerinde, orta ölçekli (16 ha) kent kalıntılarını ihtiva eden Treskino yerleşimi,

35. Bulgarların Penza grubu eserlerinde yer alan ve idari-politik merkez kalıntılarını ihtiva eden Yulova yerleşimi.

Sunulan liste, pek tabii olarak bu yerleşimlerde gerçekleştirilecek arkeolojik kazılardan sonra ek bir düzenlemeye ihtiyaç duymaktadır.

Araştırmacılar İtil Bulgar topraklarının ana sınırlarının dışında kalan Bulgar kentlerine Perm Ön Ural'ında bulunan iki yerleşimi dahil etmektedir: Obva Nehri (Çulman'ın sağ kolu) üzerinde bulunan, sur dışı alanı, mezar kompleksleriyle bitişik vaziyette duran Rojdestvensk yerleşimi ve İna Nehri ve bu nehrin Çulman ile birleştiği yerde bulunan Kılasovo veya Anyuşkar yerleşimi.² G. T. Lents'e göre Anyuşkar'ın "Rodanov yerleşimi için alışılmadık dışında olan" güçlü tahkimat sistemi, büyük ihtimalle Bulgarlar tarafından inşa edilmiştir. A. M. Belavin bunlardan ilkinin "Afkul Kasabası", ikincisini ise XIII-XV. yy. Arap kaynaklarında bilinen Çulman kenti ile özdeşleştirmektedir.³ Her iki yerleşimde de başta çömlek olmak üzere demir, kemik, kuyum ve cam imalat izlerini içeren zanaat faaliyetlerinin kalıntıları keşfedilmiştir. Araştırmacılara göre bu yerleşimlerin sakinlerinin çoğu İtil Bulgar topraklarından gelmiştir.⁴ A. M. Belavin'e göre bu sakinler için bir cami inşa edilmiştir. Ölenler de Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.

En büyük bulgu, Moğol öncesi dönemde tahkim edilmemiş yaklaşık 60 hektarlık bir alanı kapsayan, Çulman üzerindeki ticaret-zanaat yerleşimini ihtiva eden İzmer I'de saptanmıştır⁵. Keşfedilen çok sayıda materyale (X-XI. yüzyıl paraları, ticaret envanterleri, ithal doğu ve batı ürünleri, zanaat mamul kalıntıları) dayanan kent araştırmacısı E. P. Kazakov, burayı Çulman'da bulunan büyük çaplı uluslararası ticaret noktası olarak yorumlamaktadır. Biz ise bu yeri İbn Fadlan'ın "Rusların kamp yeri" şeklinde bahsettiği ve 922 Mayıs'ında Bulgar İlterberi ile Bağdat Elçiliği'nin buluşma yeri olarak lokalize ediyoruz.

¹ A. F. Koçkina, "Goroda Voljskoy Bolgarii X-naçala XIII vv. V sisteme rasseleniya (na materialah Sviyajsiko-Kil'nenskogo mejdureç'ya)", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, T. II, 1997, s. 185.

² N. B. Kırilsova ve A. M. Belavin, "İstoriya izuçeniya Rojdestvenskogo arheoloğičeskogo kompleksa (Afkul)", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk 2000; G. T. Lents, "İssledovaniya Kılasovskogo kompleksa srednevekovih arheoloğičeskikh kompleksov", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk, 2000.

³ A. M. Belavin, *Kamskiy torgoviy put': Srednevekovoe Priural'ye v ego ekonomičeskikh i etnokul'turnih svyazah*, Perm', 2000, s. 123.

⁴ Kırilsova ve Belavin, *agm*, s. 326.

⁵ E. P. Kazakov, "Torgovo-remeslennye poseleniya bulgar X-XI vv. i Severo-Vostoçnaya Evropa", *MSTP*, 1999.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

Bulgar kentlerini yüzeysel bir bakışla incelemek bile, bu yerleşimlerin basit olmayan sosyo-topografik yapısını ortaya çıkarmaktadır. Üç hatta dört topografik kısımdan oluşan Biler ve Murom (Mören) yerleşimleri, karmaşık planlama ile ayırt edilmektedir. Kentler şu şekilde ayrılabilir:

1) İki tahkimli kısımdan ve bu kısımların surlara bitişik duran (önceden sur dışı yerleşimler tarafından belirlenen) açık kent dışı kırsal yerleşimlerden oluşan kentler (Krasnosyunyukov I, Yekaterinino-Slobodin, Gorkin II vd);

2) İki tahkimli kısma sahip ama kent dışı kırsal yerleşim izleri taşımayan kentler (İtil üzerinde Gorodişe, Bogdaşkino, Staroaleykino vd.);

3) Tek tahkimli kısımdan ve tahkimsiz kent dışı yerleşimlerden oluşan kentler (Suvar, Cuketau, Eski Nohrat, Barsko-Yenarusskino vd.).

Ne yazık ki henüz sur dışı ticaret-zanaat yerleşimlerinin ve kent surlarının bitişindeki geniş kırsal alanların her daim kentin ayrılmaz bir parçası olup olmadığını bilmiyoruz. Bu durumun arkeolojik olarak kanıtlanması gerekmektedir. Münferit topografik kısımların genel kentsel yapı dahilinde amaca yönelik bir araştırması olmadan anlaşılması mümkün değildir.

Bilindiği gibi Orta Çağ kentinin ortaya çıkışı ve gelişimi, sadece genel değil özel kalıplardan da etkilenmektedir. Öyle ki; ülkenin münferit kısımlarının doğal-coğrafi şartları, feodal ilişkilerin eşitsiz dağılımı, bölgenin farklı ekonomik ve demografik gelişimi ve diğer faktörler bu kalıplar arasında yer almaktadır. Tüm bunlar kaçınılmaz olarak kentsel sistemin çok çeşitli olarak biçimlenmesine veya “kentlerin hiyerarşik sıralanmasına” yol açmıştır. Bunlar baskınlıklarına ya da bilakis belirli işlevlerinin gelişimine (politik-idari, askeri-savunma, kültürel-dini), nihayetinde de devlet sistemindeki kapladıkları alana ve öneme göre birbirinden ayrılmıştır. Bu suretle kentler şu kategorilere ayrılabilir: Politik işleviyle ülkenin başkenti olarak Biler (Bulgar, Ulu Kent); münferit toprakların/beyliklerin merkezleri olarak Suvar, Aşlı (Oşel’), Cuketau, Kaşan, Alabuga, Samara Dirseği’nde Murom Kasabası, Sura’da Yulovo, Perm Ön Ural’ında Afkul; orta ve küçük tip olarak Eski Nohrat, Hulaş, Şerben’ I; kırsal çevre merkezleri; büyük ticaret veya ticaret-zanaat merkezleri olarak Bulgar, Ecmer (İzmer), Layeş Eski Kazan. Bu kentlerin sosyal statüsünün kesin tanımı ancak kazılar yoluyla bunların detaylı incelenmesinden sonra mümkün olacaktır.

Bulgar kentlerinin kökeni, Bulgarların yerleşikleşme sorunu ve ilk sabit yerleşimlerinin ortaya çıktığı zaman ile bağlantılıdır. Bu süreçler Erken Bulgar toplumunun bağrında ortaya çıkmıştır.

Erken Bulgar sürecinin tarihi içeriği V. F. Smolin tarafından belirlenmiştir. Smolin, tarımı ve zanaatı bilen Bulgarların artık VII-IX. yüzyıllara gelindiğinde “bozkır çadır-yurtlarını ahşap evlerle, rastgele göç alanlarını ise surlar ve hendeklerle tahkim edilmiş kentlerle” değiştirdiğini varsaymıştır. Ülkenin başkenti olan Bulgar (şimdiki Biler’in sınırlarında) ve Suvar, Moğol öncesi dönemde (ikinci dönem) ortaya çıkmıştır.⁶ V. F. Smolin’in bu doğru varsayımı, geçen yüzyılda Bulgar arkeolojisinin gelişimi aracılığıyla kanıtlanmıştır.

Son yıllarda bir dizi arkeolog (E. P. Kazakov, P. N. Starostin, E. A. Begovatov, K. A. Rudenko) Erken Bulgar döneminin üst sınırını X. yüzyılın son çeyreğine kadar ulaştırmıştır. Bulgar tarihçiliğinde genel kabul gören bakış açısı, Erken Bulgar döneminin çoğunlukla İtil Bulgarları tarihinde göçebe ve pagan (Tengrici) dönemi oluşturan devlet öncesi dönem olduğudur. Yeni varsayımçılara göre ise X. yüzyılın son çeyreğine kadar devlet ortaya çıkmamış, Bulgarlar göçebe yaşam tarzını sürdürmüş ve Putperest tanrılarına tapmaya devam etmiştir.

Bu varsayım kaynaklarla çelişmektedir.

Orta İtil’in iklimsel, doğal-coğrafi şartları hiçbir zaman mevsimlik göçebelik için uygunluk arz etmemiştir. Zaten vatan edinmenin ilk dönemlerinde nüfusun bir kısmı, özellikle de en yoksulları, yavaş yavaş toprağa yerleşmek, tarım ve zanaatla uğraşmak zorunda kalmıştır. Ön tahminlere göre 5 binden fazla mezar ihtiva eden Tankeyev gibi mezar komplekslerini göçebelerin bırakmış olması olası değildir. Şüphesiz ki bu mezar kompleksinin çevresinde çok sayıda yerleşik nüfus barınmıştır.

Orta İtil’e göçlerinden evvel Erken Feodal Hazar birliğinin parçası olan Bulgarlar, bu süreçte zaten yerleşikliğe aşina olmuş, tarımla uğraşmış, kent ve kale inşasına, din savaşlarına katılmış, devlet yapısı ortamında zengin deneyimler kazanarak dış politika faaliyetlerine dahil olmuştur. Şüphesiz ki bu deneyim yeni vatanlarındaki devlet oluşum sürecini hızlandırmıştır. İtil Bulgarlarının X. yüzyıl başlarında para bastırmaya başlaması (902-908), 922 senesinde ise yeni sosyo-ekonomik ve sosyo-politik ortama uygunluk arz eden monoteist bir inancın yani İslamiyet’in resmi kabulü tesadüfi gerçekleşmemiştir. Bağdat elçilik heyeti Orta İtil şartlarına uygunluk arz etmeyen, hayvancılıkla uğraşan göçebe bir toplumu değil, kendi kentleri (hatta belki de

⁶ V. F. Smolin, “Bolgarskiy gorod Bryahimov”, *IOAIE*, T. XXXIII, Vıp. I, 1925, s. 33-34.

gelişim sürecinin ilk aşamasından itibaren) ve köyleri ile nüfusu zaten sabit-yerleşik kültüre sahip bir ülkeyi ziyaret etmiştir.

Daha önceki kaynaklardan istifade ederek, eserini 903-913 seneleri arasında yazan X. yüzyıl Arap Coğrafyacısı İbn Rüsteh'in aktardıklarının altı çizilmelidir. Müellife göre Bulgarların çoğunluğu İslamiyet'in resmi kabulünden evvel zaten bu dini kabul etmiş, Bulgar köylerinde camiler ve bunların etrafında da müezzinli ve imamli ilk dini okullar var olmuştur.⁷ İbn Fadlan, Bağdat elçilik heyetinin gelişinden evvel de camilere sahip olan Müslüman Berencerleri 922 senesinde görmüştür.⁸ Bu kaynaklarda Bulgarlar arasında kentlerin varlığına dair bir belirti bulunmasa da bu kaynakların yerleşik yapıları olmayan Müslüman konargöçerlerden bahsettiklerini düşünmek zordur.

İbn Rüsteh "Bulgarlar tarım halkıdır" şeklinde haber vermiştir. B. D. Grekov'a göre İbn Fadlan Bulgarlar arasında organize tarımı ve toprağın ferdi iskanını görmüştür.⁹ Tarım sadece iç pazarın ihtiyacına ya da talebine yönelik değil, ihraç edilecek ölçüde fazla ürün sağlamıştır. Lavrentyev Vakayinamesi'nde, 1024 senesinde Suzdal topraklarındaki kıtlık sırasında Rusların İtil üzerinden Bulgar topraklarına "tahıl almaya gittikleri" geçmektedir.¹⁰ X. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ekonominin tarım dalına yenice dahil olan Bulgarların, ya kadar kısa sürede ülke dışına tahıl ihraç etmeye başlamaları olası değildir. Bunun için nüfusun uzun ve istikrarlı tarım geleneğine sahip olması gereklidir. Bizim görüşümüze göre Bulgarlar bu geleneğe sahip olmuştur. Hazar Kağanlığı'nda öğrenilen birçok üretim ve tarım becerisi IX. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl başlarında son göç dalgasının sakinleri tarafından İtil Bulgar topraklarına getirilmiştir.¹¹ Bu Bulgarların, özellikle de Müslümanlaşanların, yerleşik yaşam tarzından bihaber göçebeler olarak adlandırılması mümkün değildir. Arkeolojik veriler bu hususa kanıt teşkil etmektedir.

VII. yüzyıl sonu-VIII. yüzyıl başına tarihlendirilen mezarlardan çıkan buluntular, Orta İtil'e yerleşen göçebe Bulgarların yerleşikleşme başlangıcı hakkında göstergeler sunmaktadır.¹² Bu sebeple Sevryukayev II yerleşimi, G. İ. Matyeva tarafından İtil Bulgarlarının erken sabit yerleşimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Samara Dirseği üzerindeki Proletar yerleşiminin (VI-VIII. yy) materyal kompleksini inceleyen D. A. Staşenkov da şu sonuca varmaktadır: "Bölgede ilk kez bir yerleşim anıtında önemli miktarda amfora parçası ve Hazar göçebelerinin yerleşikleşme sürecinin başlangıcıyla markalaşan dairesel Saltovo-Mayak seramiği keşfedilmiştir".¹³

Yeni saha araştırmalarını inceleyen Ulyanovlu Arkeolog Yu. A. Semikin, Orta İtil Bölgesi topraklarında Erken Bulgar döneminin başlangıcında, zayıf kültür katmanına ve dört mevsim yaşanılan "Çertov Gorodok" tipinde sabit tahkimli alana sahip olan Abramov yerleşimi gibi mevsimlik kamp yerlerinin Bulgarlara ait olduğu sonucuna varmıştır.¹⁴

IX-X. yüzyılların Erken Bulgar yerleşimleri arasında Ulyanov Bölgesi'ndeki Pal'tsino ve Kriuşi, yine Küçük İerusalim Vadisi'nin aşağısında yer alan Bulgar'ın kuzeydoğu tahkimatın dışında bulunan iki yerleşim yer almaktadır. Küçük İerusalim yerleşimi kazılarında gümüş Samani dirhemleri (5 adet) keşfedilmiştir. En erken para 894/895 senesinde darp edilmiştir. Konutların birinde 898/899 tarihli bir para keşfedilmiş, en geç dönemli olanlar ise 913-932 senelerine ait olmuştur.¹⁵

Bu suretle, buluntuların da gösterdiği üzere İtil Bulgarlarının sabit yerleşimlerinin oluşum başlangıcı X. yüzyılın üçüncü çeyreğinden ya da sonlarından çok daha erken bir zamana uzanmaktadır. Bulgarlar, Orta İtil'e göç edişlerinden hemen sonra yerleşikleşmeye başlamıştır.

X. yüzyılın ilk yarısında çok sayıda yerleşim yeri ortaya çıkmıştır. Özellikle buluntu bileşiminde 930-970 senelerine ait (902-908 tarihli Samani dirhemi en erken parayı oluşturmaktadır) yüzlerce gümüş Arap dirhemini, yine Bulgar Emiri Mikail b. Cafer'in 920 senesine ait parasını içeren Semenovo ve Ecmer (İzmer) ticaret-zanaat yerleşimleri, ortaya çıkan bu yerleşimler arasındadır.¹⁶ S. İ. Valiullina'ya göre Semenovo koleksiyonuna, VIII-

⁷ Daniel Hvol'son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar Ibn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabkogo Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, Sankt-Peterburg, 1869, s. 22-23.

⁸ A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o ego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg. Stati, perevodi, kommentarii*, Otv. Red. B. A. Şramko, Harkov, 1956, s. 138.

⁹ B. D. Grekov, "Voljskie Bulgari v IX-X vekah", *İstoricheskie zapiski*, T. IV, Moskva, 1945, s. 4.

¹⁰ *Polnoe sobranie russkikh letopisey. T. I. Lavrentyevskaya letopis i Suzdalskaya letopis po akademicheskomu spisku*, Moskva, 1962, s. 147.

¹¹ L. M. Pletneva, *Tomskoe Priob'ye v naçale II tus. n.e (po arheologičeskim istočnikam)*, Tomsk, 1997, s. 49.

¹² G. İ. Matveyeva, *Mogil'niki rannih bolgar na Samarskoy Luke*, Samara, 1997, s. 99.

¹³ D. A. Staşenkov, "K voprosu ob etničeskih kontaktah v Srednem Povolj'e v epohu rannego srednevekov'ya", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, Moskva, 1997, s. 76.

¹⁴ Yu. A. Semikin, "Çernaya metalloobra'tok v Bolgare", *Gorod Bolgar. Remeslo metallurgov, kuznetsov, litejšikov*, Kazan, 1996, s. 74.

¹⁵ P. N. Starostin, "O rannem Bolgare", *Nauçnoe nasledie A. P. Sminova i sovremennye problemi arheologii Volgo-Kam'ya. Tez. Nauç. Konf.*, Moskva, 1999, s. 101.

¹⁶ E. A. Begovatov, "Denariy Ottona s İzmerskogo selişa", *Bolgar i problemi istoričeskogo razvitiya Zapadnogo Zakam'ya. 60 let arheologičeskogo izučeniya. Tez. Nauç. Konf.*, Kazan 1998, s. 9; E. P. Kazakov, *Bulgarskoe selo X-XIII vekov nizoviy Kami*, Kazan, 1991, s. 29.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

IX. yüzyıllardan itibaren Orta İtil'in Bulgar eserlerinde geniş yayılım gösteren Yakın Doğu'nun uzmanlaşmış atölyelerinin ürünleri hakimdir.¹⁷

X. yüzyılın başında ortaya çıkan klasik eserler arasında, kronolojik olarak birbirinden ayrılmayan, Moğol öncesi katmanları neredeyse aynı olan Bulgar, Suvar ve Biler yerleşimlerinin de olduğu şüphesizdir. 920'li senelerden itibaren X. yüzyılın ilk yarısına ait yazılı kaynaklarda Bulgar ve Suvar geçmektedir. Fakat İbn Fadlan'ın aktardıklarından 922 senesinde Bulgarların henüz bir kente (Doğu'daki gibi büyük) sahip olmadıklarını biliyoruz. Aynı zamanda İlteber Almuş, düşmanlarına karşı savunmak için büyük bir kale inşa etme planını İbn Fadlan ile görüşmüştür.¹⁸ Araştırmacılara göre "922'ye gelindiğinde, hem İtil'den uzakta bulunan Biler (Bulgar) kentinin, hem de İtil'in kıyısında, İbn Fadlan'ın Rusları gördüğü Pazar yerinden çok uzak olmayan mesafede başka bir Bulgar kentinin inşa süreci artık başlamıştı". 930'lara (veya 950'lere) geldiğinde bunlar artık "kayda değer merkezlerdi".¹⁹ X. yüzyılın ilk yarısında Bulgar (Dış), Suvar ve Biler'in (Bulgar'ın başkenti) mevcut oluşu tüm Bulgarist arkeologlar tarafından kabul edilmektedir. Buradan hareketle, bu üç yerleşimin ilk katmanlarından çıkan erken dönem materyallerinin, diğer Bulgar yerleşimlerinin kronolojisini belirlemede bize bir standart olarak hizmet edebilmesi gerektiği sonucu çıkarılabilir.

Bu suretle IX. yüzyılın sonu-X. yüzyılın ilk çeyreği, İtil Bulgarlarının yerleşikleşmesinin son aşaması, yani sabit yerleşimlerin toplu olarak ortaya çıkış sürecidir. Bu süreçler, sosyal düzenin yeni formlarının yapısı, erken feodal devlet sisteminin oluşumu, komşu halklarla temasların sağlanması, Müslüman inancın kabulü ile tamamlanan Bağdat gibi uzak bir merkezle diplomatik ilişkilerin kurulması arka planında gerçekleşmiştir.

Bir Orta Çağ kentinin doğuşu hakkındaki genel ilkeler, bu süreci ekonomi, feodalizm yani toplumsal ilişkiler alanında zanaatın ve tarımın gelişimi ile bağlantılı olarak değerlendiren Sovyet tarihçi M. N. Tihomirov tarafından formüle edilmiştir.²⁰ Tarihçilerin uzun süre bağlı kaldıkları bu teori, son yirmi yılda önemli düzenlemeler ve eklemelerden geçmiştir. Bir dizi modern araştırmacının, Orta Çağ kentlerinin doğuş ve devletleşmenin ortaya çıkış süreçlerinin birbirlerine koşullu yakınlığı hakkındaki fikri oldukça verimli görünmektedir. Yeni yorumlara göre kentler, toplum organizasyonu karmaşık hale gelip, koordinasyon merkezleri olmadan daha fazla yaşamasının mümkün olmadığı belirli bir sosyal ve demografik durumda ortaya çıkmaktadır. Bu bağların kümeleri olan kentlerin kristalleşmesi ise toplumsal ilişkilere doymuş bir ortamda gerçekleşmektedir. Böyle bir zaman, boylar sisteminin geç aşamasında yani büyük boylar ve boylar arası birlikteliklerin oluştuğu anda vücuda gelmektedir.²¹ Başlangıçta bu tarz etno-sosyal oluşumların merkezi olan erken kentler zamanla idari, dini veya kültürel, askeri-politik merkezler ve ticaret noktaları olarak gelişmiştir. Ayrıca, soyluların ihtiyaçlarına hizmet eden belirli bir zanaatın yoğunluğu da (boyutlarına bakılmaksızın) göz ardı edilmemiştir. Genel olarak araştırmacılar, çok farklı formda sosyal yapıya sahip olan kentlerin kökeni ve ortaya çıkış süreçlerine dair çok çeşitli seçeneklere meylenmiştir.

A. P. Smirnov ve N. F. Kalinin'in, Bulgar feodal toplumunun şekillendirdiği askeri knyazlıklarla ele geçirilen Ataerkil Geç Gorodets (İmenkovo) ve hatta Ananino -Pyanobor yerleşimleri temelinde Bulgar kentlerinin ortaya çıkışı hakkındaki varsayımı, sadece tarihi bir olgu olarak kaydedilmelidir.²² A. M. Efimova'nın da bir dizi Bulgar kentinin oluşumu hakkında yukarıdakine benzer varsayımı, modern bilim açısından asılsız olarak kabul edilmelidir. İtil-Çulman Erken Orta Çağ kentlerinin tarihsel gelişiminin sürekliliği tezinden yola çıkan araştırmacı, İtil üzerindeki Bulgar kentinin, sonradan ticaret-zanaat kentine dönüşen ama başlangıçta Geç Gorodets (İmenkovo) yerleşimi temelinde askeri bir kale olarak ortaya çıktığını düşünmüştür.²³ A. M. Efimova'ya göre Balımer temelinde, Balımer'in yakınında bulunan Gorodets yerleşiminin boy merkezi önemine sahip büyük bir yerleşim yeri yatmaktadır. Burası Bulgarların eline geçmesiyle küçük bir feodal kente dönüşmüştür. Ancak Bulgar ve Balımer'in aksine ortaya çıkışında daha eski bir yerel kökene sahip olmayan Suvar kenti, yeni bir yerde büyük Bulgar boylarından birinin kalesi olarak doğmuştur. "Bulgar ve Suvar, feodal kale duvarlarının yakınındaki ticaret-zanaat yerleşim yapısıyla kentin ortaya çıkışının yakın yollarını temsil etmektedir."²⁴

Burada, A. P. Kazakov'un etnik grupların boy merkezleri temelinde Bulgar, Suvar ve Biler'in ortaya çıkışına ilişkin varsayımından da bahsedilmesi gerekmektedir.²⁵

¹⁷ S. Valiullina, "Mejdunarodnaya torgovlya Bilyara po arheologičeskim materialam", *MSTP*, 1999, s. 57,62.

¹⁸ Kovalevskiy, *age*, s. 121, 133,141.

¹⁹ Maçinskiy, "Rostovo-Suzdalskaya Rus' v X v. İ. "tri gruppi Rusi" vostočnih avtorov", *Materiali k etničeskoj istorii Evropejskogo Severo-Vostoka, Sıktıvkar*, 1985, s. 7.

²⁰ M. N. Tihomirov, *Drevnie Russkie goroda*, Moskva, 1956, s. 64.

²¹ İ. Ya. Froyanov ve A. Yu. Dvorničenko, *Goroda-gosudarstva Drevney Rusi*, Leningrad, 1988, s. 29.

²² A. P. Smirnov, "Očerki po istorii drevnih bulgar", *Tr. GİM*, Vıp. IX, 1940, s. 55.

²³ A. M. Efimova, *K voprosu o proishojdenii gorodov Voljskoj Bolgarii*, Kazan, 1957, s. 12.

²⁴ Efimova, *age*, s. 17.

²⁵ E. P. Kazakov, "K voprosu ob etničeskom sostove i lokalizatsii nasleniya ranne-bulgarskogo gosudarstva", *Tez. Dok. Nauç konf. Molodih uçenih*, 1967, s. 76.

1970'li ve 80'li yıllarda A. H. Halikov ve T. A. Hlebnikova bu konuya kendi varsayımları ile dahil olmuştur. Bu araştırmacıların ilki, doğulu kaynaklarda "Bulgar" olarak geçen Biler'in İlteber Almış yani Cafer b. Abdullah tarafından 922 senesinde devlet başkenti olarak kurulduğuna kanaat getirmiştir.²⁶ T. A. Hlebnikova ise Bulgar'ın Biler'den farklı olarak IX. yüzyıl sonu-X. yüzyıl başında yani Bulgar toplumunun feodalleştiği ve devletin şekillendiği süreçte, yoğun nüfuslu kırsal bölgenin merkezinde bulunan feodal kalelerden birini oluşturduğuna inanmıştır.²⁷ Bu bakış açısı gerçekten dikkate değerdir, fakat Bulgar yerleşiminde gerçekleştirilen büyük çaplı arkeolojik kazılara rağmen Moğol öncesi dönem Bulgarı'nın hala net olarak bilinmediği belirtilmelidir. X-XI. yy. yerleşiminin kentsel karakterini gösteren yeterli olgu elimizde henüz mevcut değildir.

K. A. Rudenko yakın bir zamanda Bulgar kentinin doğuşuna ve ortaya çıkışının çeşitli yollarına ilişkin kendi varsayımını önermiştir.²⁸ Araştırmacı, E. P. Kazakov'u takiben Bulgar ve Suvar'ın boy merkezleri temelinde ortaya çıktığını varsaymıştır. Bunlardan ilkinin Bulgar boylarının, ikincisinin ise Suvar boylarının merkezini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Fakat alimlerin "Bulgar boylarını" Bulgar kentinin geniş bölgesinde yerleştirme girişimlerinin tamamı varsayımsal olarak görülmelidir. Moğol öncesi dönemde Bulgar'a Biler-Ulu kent denilmiştir. Ayrıca Azak çevresinden gelen Bulgarların başlıca eseri olan Ulu Tarhan mezar kompleksi İtil'in sağ kıyısında yani tamamen başka bir noktada bulunmaktadır. Bulgar yerleşimine nispeten yakın bir konumda bulunan Tankeyev mezar kompleksinin bileşimindeki mezarların çoğunluğu ise Bulgarlardan ziyade Çulman-Ural kökenli halklar (Fin-Ugor) tarafından bırakılmıştır. İtil'deki Bulgar'ın oluşum sürecinde bu mezar alanı hala işlevsel durumdaydı. Bu sebeple bu bölgede Bulgarları aramak için zemin bulmamız şüphelidir. Yukarıda bahsi geçtiği gibi Bulgar yerleşiminde bulunan Küçük İerusalim Vadisi'nin sol kıyısında keşfedilen ve IX. yüzyılın en erken yerleşimlerinden birini ihtiva eden yerleşimin, ip-tarak ve kafes bezemeleriyle süslenmiş Polom-Lomovat kap kacakları şeklinde etkileyici seramik materyaller sunması ilginçtir.

Bulgarlar aslında her şeyden evvel, bazı Rus vakayinamelerinde "Gümüş Bulgarların Ulu Kenti" olarak bilinen başkentleri Biler/Bulgar'ın da kurulduğu yeri yani Küçük Çeremşan Havzası'ndaki alanı, devletin merkezi yoğun nüfuslu bölgelerini kaplamıştır. "Biler" ve "Bulgar etnonimleri bilindiği gibi kaynaklarda sıklıkla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. "Bilerler" yani "Büyük Bulgarya" geç dönem belgelerinde, örneğin Plano Carpini'nin Moğol birliklerinin Mordva ve Bulgarlara karşı gerçekleştirdikleri sefere ilişkin raporunda anılmıştır.²⁹ Bunun dışında filolog ve kaynak uzmanı olan Polonyalı ünlü alim M. Adamoviç "Biler" etnoniminin, Bulgar isminin ilk biçimini ve yaygın halk adlandırmasını oluşturduğunu savunmuştur. Bulgar ismi sonraki dönemde Arap kaynaklarında ortaya çıkmıştır ki ahalinin kendisi hiçbir vakit bu adlandırmayı bir etnonim adı olarak kullanmamıştır.³⁰ Söylenenlerin ışığında bir boy merkezi olarak İtil üzerindeki Erken Bulgar hakkındaki gerekçeli varsayım yetersiz gözükmektedir.

Büyük ve en bilinen Bulgar kentlerinin Eski Rus arkeolojisinin cephaneliğinden benimsenen "Boy merkezleri" olarak ortaya çıktığı bizim için kabul edilemezdir. Zira bu süreçte yani X. yüzyılın ilk çeyreğinde Bulgar toplumunda bu tarz boylar mevcut olmamıştır. Bunlar Büyük Bulgar ve Hazar Kağanlığı'nın oluşumu ve çöküşüyle bağlantılı olarak, Doğu Avrupa bozkırlarında meydana gelen ve kitlesel göçlere eşlik eden şiddetli askeri-politik olaylar sırasında Doğu Avrupa bozkırlarında tam olarak yok olmuşlardır. Bulgarlar-Bilerler, Suvarlar, Bersullar, Esegeller vd. geleneksel anlamda boylar değildir. Bunlar ilkel-boy düzenin nihai ayrışmasının ve erken feodal tipli devletin ortaya çıkışının eşliğinde duran geçiş dönemindeki tüm Bulgar konfederasyonunun özel etno-sosyal oluşumlarıdır. Bu sebeple, üyelerinin soydaşlarından çok komşu bölge ilişkileriyle birbirlerine bağlı olduğu bu tür oluşumların ilk kent merkezleri tamamen "boy merkezleri" olarak adlandırılmazlar. Her şeyden evvel bu merkezler, şartlı beylikler olarak adlandırılmak için daha fazla sebebe ihtiyaç duyan büyük bölgesel birliklerdir. Bize göre bu tarz beylik merkezlerini Suvar, Aşlı (Oşel), Murom (Mören) Kasabası, daha geç dönemde ise Yul (Yulovo) oluşturmuştur.

Bulgar kentinin ortaya çıkışının ikinci yolunu Biler temsil etmektedir. Biler başlangıcından itibaren emirin ya da meliğin emriyle devletin başkenti olarak kurulmuştur. K. A. Rudenko bu fikre katılsa da tümüyle dayanaksız bir şekilde Biler'in ortaya çıkışını, "birkaç küçük yerleşim etrafındaki iç kent tahkimat inşa sürecine yani XI. yüzyıldan geç olmayan bir tarihe atfetmiştir. Bu alanın çevresine bitişik topraklarda bu dönemde işlevsel olan mezarlar (Ör. Biler II) yer almıştır.³¹ Uzun yıllara dayanan araştırma sonuçlarının gösterdiği gibi, güçlü tahkimat yapısına sahip bir kent olan Biler, X. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren varlığını devam ettirmiştir ki bu olgu kesin bir gerçeği yansıtmaktadır. Aksi taktirde belirttiğimiz gibi erken dönem materyalleri Biler'inkiyle özdeş olan Bulgar ve Suvar'ın oluşumlarının ilk aşamalarını neredeyse bir yüz yıl kadar

²⁶ A. H. Halikov, "O stolitsa domongolskoy Bulgarii", SA, No. 3, 1973, s. 94.

²⁷ T. A. Hlebnikova, "Nepolivnaya keramika Bolgara", *Gorod Bolgar: Oçerki remeslennoy deyatelnosti*, Moskva, 1988, s. 52.

²⁸ K. A. Rudenko, "İtogi issledovaniya gorodişa Kaşan I v Tatarstane: k voprosu o forminoviyu bulgarskih gorodov i protogorodov", *Novie issledovaniya po srednevekovoy arheologii Povoljya i Priuralya*, İjevsk, 1999, s. 132.

²⁹ *Puteşestviya v vostoçnie strani Plano Carpini i Rubruka*, Perevod A. İ. Maleina, Moskva, 1957, s. 47-48.

³⁰ M. Adamovic, "Bulgaren an der Wolga?", *Materialia Turcica*, Gettingen, 1998, s. 163.

³¹ Rudenko, *agm*, s. 132.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

gençleştirmek zorunda kalacağız. Biler'in alt katmanından çıkan buluntular, doğru müelliflerin haberlerine göre 920-930 senelerinde oluşan Suvar'ın materyallerinden bile daha arkaik görünmektedir.

K. A. Rudenko'ya göre yaklaşık 2 hektarlık bir alana sahip olan Tigaşevo yerleşiminin tek anıtı, sonradan müstahkem bir feodal kaleye dönüşen ve eski bir pagan tapınağının bulunduğu yerde konumlanan "Maliy Gorodok'un (Küçük Kasaba) oluşumu üçüncü yolu temsil etmektedir. G. A. Fedorov-Davidov, yerleşim bölgesindeki zanaat üretiminin izlerine rağmen burayı bir kent olarak saymamıştır.³² Bu tek yerleşim örneğinde, Bulgar kentinin özel çıkış yolundan bahsetmek şüpheli durmaktadır.

K. A. Rudenko daha sonra kentleri zanaat boyları veya soy merkezleri (Romodan yerleşimi) veya ticaret yolları üzerindeki kaleler (Voykino, Balahçino, Gorodok yerleşimleri) temelinde dördüncü ve beşinci yola bölmüştür. Ne yazık ki ismi geçen bu yerleşimlerin hiçbiri kazılarla incelenmemiştir. Bu sebeple araştırmacının varsayımı şimdilik dayanaksız kalsa da ticaret yolları üzerinde ortaya çıkan kale kent grubu dikkat çekmektedir.

Son zamanlarda yerli ve yabancı alimler, Erken Orta Çağ'ın kent oluşum süreçleriyle ilgili olarak ticarete ve ticaret yollarına büyük rol yüklemiştir. V. O. Klyuçevskiy'in eski Rus kentlerinin kökenini "ticaret teorisi" ile açıklaması ilim dünyamız açısından oldukça önemlidir.³³ Orta Çağ araştırmacıları, IX-X. yüzyıllarının uluslararası ticaretinde Büyük İtil veya Baltık-İtil Yolu'nun önemli rolünün altını çizmektedir. Bu araştırmacılara göre Ladoga ve Volhov'dan İtil'e, İtil üzerinden de daha öteye uzanan hat IX. yüzyılın ortalarına tamamen hâkim olmuştur.³⁴ Sadece yol boyunca keşfedilen para buluntuları değil, aynı zamanda Yaroslav İtil Bölgesi'ndeki Ladoga, Ryurikov, Gnezdovo, Sarskoye, Timerevo ve Mihaylovo gibi ticaret-zanaat yerleşimleri de bu hususun göstergelerini oluşturmaktadır. Bu yerleşimler bir dizi emareye göre Danimarka'daki Hedeby, İsveç'teki Birka, Baltık'ın güney kıyısındaki Kolobrzeg ve Volin tipi yerleşimlerle yakınlık arz etmektedir.³⁵ Bizim görüşümüze göre de Semenov I ve İzmer I yerleşimleri tipolojik olarak bu yerleşimlere yakındır. Bu yerleşimleri Arap-Baltık ulaşım sisteminde büyük aktarma merkezleri gibi hizmet eden açık ticaret-zanaat yerleşimleri olarak değerlendiren E. P. Kazakov, bu bağlamda haklıdır. Bu iki yerleşimde de bir kentin ana emarelerinden birini oluşturan savunma surları mevcut olmamakla birlikte bunların kırsal karakterleri tartışılmamaktadır. Arkeoloji literatüründe bu tarz yerleşimlere genellikle "ön kent" (protokent) denilmektedir. Doğu'da başlayan gümüş krizinden ötürü İtil Yolu'nun önemini yitirmesi başta olmak üzere, çeşitli sebeplerle bu yerleşimler gerçek kentlere dönüşmeyi başaramadan XI. yüzyılın ilk yarısında işlevlerini yitirmiştir.

1990'lı yıllardaki kazıların gösterdiği gibi Moğol öncesi Bulgar ticaret-zanaat yerleşimlerinden biri X. yüzyılda ve XI. yüzyılın başında Modern Kazan Bölgesi'nde bulunmaktaydı.³⁶ Ecmerr'de olduğu gibi (bk. Devičiy gorodok) pazar yerinin yakınında, Kazansu Nehri'nin sol kıyısının yüksek burnu üzerinde, kent çevresinde zanaat banliyösünün izlerinin bulunduğu bir kale inşa edilmiştir. Kazan, çoğu ticaret-zanaat yerleşiminden farklı olarak varlığını yitirmemiş, daha da gelişerek büyük bir kente dönüşmüştür. Bu durumun sebebi bölgenin elverişli doğal-coğrafik koşulları, Fin-Ugor topraklarında konumlarını güçlendirmek isteyen Bulgar yöneticileri ve Bulgarların ticari rakipleri olan Vladimir-Suzdal knyazlıklarının İtil ve Oka üzerine gerçekleştirdikleri aktif işgal girişimleridir.

Bulgarların Çulman üzerindeki ticari faaliyetleriyle bağlantılı olan yakın bir yol Perm Ön Çulmanı üzerinde bulunan Alabuga, Rojdestvensk, Kılasovo yerleşimleri için A. M. Belavin ve diğer araştırmacılar tarafından önerilmiştir.³⁷ Bu yerleşimlerden ilki öncelikli olarak İtil Bulgarlarının kuzeydoğu sınırlarını korumak için bir askeri kale olarak kurulmuştur. A. P. Smirnov'un zamanında altını çizdiği gibi burası aynı zamanda komşu Udmurt boylarına baskınların yapıldığı dayanak noktası olarak hizmet etmiştir. Rojdestvensk ve Kılasovo yerleşimleri de Komi-Permlerin atalarının topraklarında ortaya çıkmıştır ki bunun sebebi yine Bulgarlar için her bakımdan kazanca vesile olan ticarettir.

Bu suretle Orta Çağ kentlerinin ortaya çıkış yollarının çeşitliliği hakkındaki tez, Moğol öncesi İtil Bulgar materyallerinde tasdik edilmektedir.

KAYNAKÇA

ADAMOVİĆ, M, "Bulgaren an der Wolga?", *Materialia Turcica*, Gettingen, 1998, s. 153-174.

BEGOVATOV, E.A, "Denariy Ottona s İzmerskogo selişa", *Bolgar i problemi istoričeskogo razvitiya Zapadnogo Zakam'ya. 60 let arheologičeskogo izučeniya. Tez. Nauç. Konf.*, Kazan, 1998, s. 40-41.

³² G. A. Fedorov-Davidov, "Tigaşevskoe gorodişe (Arheologičeskie raskopki 1956, 1958 i 1959 gg.)", *MİA*, No:111, 1962, s. 88.

³³ E. N. Nosov, "Drevnerusskiy gorod v oteçestvennoy istoričeskoy misli (preemstvennost i kontseptsii)", *Kul'turnoe nasledie Rossiyskogo gosudarstva*, St. Peterburg, 1998.

³⁴ İ. V. Dubov, *Velikiy Voljskiy put'*, Leningrad, 1989, s. 180.

³⁵ *Slavyane i skandinavı*, Per. s nem. Obş. Red. E. A. Mel'nikovoy, Moskva, 1986, s. 57.

³⁶ F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy gorod v X-naçale XIII vv.*, Kazan, 2000.

³⁷ Belavin, age; A. Z. Nigamayev ve F. Ş. Huzin, "Drevnyaya Alabuga i problemi ee voznikoveniya", *Drevnyaya Alabuga*, Elabuga, 2000.

BELAVİN, A.M, *Kamskiy torgoviy put': Srednevekovoe Priural'ye v ego ekonomičeskikh i etnokul'turnih svyazah*, Perm', 2000.

DUBOV, İ.V, *Velikiy Voljskiy put'*, Leningrad, 1989.

EFİMOVA, A.M, *K voprosu o proishojdenii gorodov Voljskoy Bolgarii*, Kazan, 1957.

FEDOROV-DAVIDOV, G.A, "Tigaşevskoe gorodişe (Arheologičeskie raskopki 1956, 1958 i 1959 gg.)", *MİA*, No:111, 1962, s. 49-89.

FROYANOV, İ.YA. ve DVORNIÇENKO Yu, *Goroda-gosudarstva Drevney Rusi*, Leningrad, 1988.

GREKOV, B.D, "Voljskie Bulgari v IX-X vekah", *İstoričeskie zapiski*, T. XIV, Moskva, 1945, s. 3-37.

HALİKOV, A.H, "O stolitsa domongolskoy Bulgarii", *SA*, No. 3, 1973, s. 83-99.

HLEBNİKOVA, T.A, "Nepolivnaya keramika Bolgara", *Gorod Bolgar: Očerki remeslennoy deyatelnosti*, Moskva, 1988, s. 8-102.

HUZİN, F.Ş, *Bulgarskiy gorod v X-naçale XIII vv.*, Kazan, 2000.

HVOL'SON, D, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabского Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, Sankt-Peterburg, 1869.

KAZAKOV, E.P, "K voprosu ob etničeskom sostove i lokalizatsii nasleniya ranne-bulgarskogo gosudarstva", *Tez. Dok. Nauç konf. Molodih uçenih*, 1967, s. 75-78.

KAZAKOV, E.P, "Torgovo-remeslennye poseleniya bulgar X-XI vv. i Severo-Vostoçnaya Evropa", *MSTP*, 1999, S. 101-106.

KAZAKOV, E.P, *Bulgarskoe selo X-XIII vekov nizoviy Kami*, Kazan, 1991.

KOÇKİNA, A.F, "Goroda Voljskoy Bolgarii X-naçala XIII vv. V sisteme rasseleniya (na materialah Sviyajsko-Kil'nenskogo mejdureç'ya)", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, T. II, 1997, s. 180-187.

KOVALEVSKIY, A.P, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o ego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg. Stati, perevodi, kommentarii*, Otv. Red. B. A. Şramko, Harkov, 1956.

KRILASOVA, N.B. ve BELAVİN A.M, "İstoriya izuçeniya Rojdestvenskogo arheologičeskogo kompleksa (Afkul)", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk 2000; G. T. Lents, "İssledovaniya Kılasovskogo kompleksa srednevekovih arheologičeskikh kompleksov", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk, 2000, s. 325-328.

MAÇİNSKİY, D.A, "Rostovo-Suzdalskaya Rus' v X v. İ "tri gruppi Rusi" vostoçnih avtorov", *Materiali k etničeskoj istorii Evropeyskogo Severo-Vostoka*, Siktivkar, 1985, 3-23.

MATVEYEVA, G.İ, *Mogil'niki rannih bolgar na Samarskoy Luke*, Samara, 1997.

NİGAMAYEV, A.Z. ve HUZİN, F.Ş, "Drevnyaya Alabuga i problemi ee vznikoveniya", *Drevnyaya Alabuga*, Elabuga, 2000, s. 114-142.

NOSOV, E.N, "Drevnerusskiy gorod v oteçestvennoy istoričeskoj misli (preemstvennost i kontseptsii)", *Kul'turnoe nasledie Rossiyskogo gosudarstva*, St. Peterburg, 1998.

PLETNEVA, L.M, *Tomskoe Priob'ye v naçale II tis. n.e (po arheologičeskim istoçnikam)*, Tomsk, 1997, s. 49.

POLNOE SOBRANİE RUSSKİH LETOPİSEY. T. I. LAVRENTYEVSKAYA LETOPİS İ SUZDALSKAYA LETOPİS PO AKADEMİÇESKOMU SPİSKU, Moskva, 1962.

PUTEŞESTVİA V VOSTOÇNIE STRANI PLANO CARPİNİ İ RUBRUKA, Perevod A. İ. Maleina, Moskva, 1957, s. 47-48.

RUDENKO, K.A, "İtogi issledovaniya gorodişa Kaşan I v Tatarstane: k voprosu o forminoviyu bulgarskih gorodov i protogorodov", *Novie issledovaniya po srednevekovoy arheologii Povoljya i Priuralya*, İjevsk, 1999, s. 111-134.

SEMIKİN, YU.A, "Çernaya metalloobra'otka v Bolgare", *Gorod Bolgar. Remeslo metallurgov,kuznetsov, liteysikov*, Kazan, 1996, s. 78-144.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

SLAVYANE İ SKANDİNAVI, Per. s nem. Obş. Red. E. A. Mel'nikovoy, Moskva, 1986, s. 57.

SMİRNOV, A.P, "Oçerki po istorii drevnih bulgar", *Tr. GİM*, Vıp. IX, 1940, s. 55-136.

SMOLİN, V. F, "Bolgarskiy gorod Bryahimov", *İOAİE*, T. XXXIII, Vıp. I, 1925, s. 33-34.

STAROSTİN, P.N, "O rannem Bolgare", *Nauçnoe nasledie A. P. Sminova i sovremennie problemi arheologii Volgo-Kam'ya. Tez. Nauç. Konf.*, Moskva, 1999, s. 99-101.

STAŞENKOV, D.A, "K voprosu ob etniçeskih kontaktah v Srednem Povolj'e v epohu rannego srednevekov'ya", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, Moskva, 1997, s. 76.

TİHOMİROV, M. N, *Drevnie Russkie goroda*, Moskva, 1956.

VALİULLİNA, S, "Mejdunarodnaya trgovlya Bilyara po arheologiçeskim materialam", *MSTP*, 1999, s. 57-62.